

MIKAEL JOHANSSON

## Viktor Rydbergs *Den siste athenaren* och det historiska Athen

Det har gått över etthundrafemtio år sedan Viktor Rydbergs historiska roman *Den siste athenaren* publicerades. Den kunde först läsas som följetongsroman i Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning år 1859, men utkom i bokform senare samma år. Handlingen utspelar sig i 300-talets Athen, men de liberala teman som sätter sin prägel på den – politisk, religiös och vetenskaplig frihet – hör snarare hemma i Rydbergs egen samtid.

I förordet kungörs att romanen är "en återblick på antikens undergång och kyrkans första stora triumf".<sup>1</sup> Det är en ambitiös föresats och man kan säkerligen diskutera vad författaren egentligen avsåg med dessa ord. Men att vi läsare erbjuds en roman i möjligaste mån baserad på historievetenskapliga fakta torde vara självklart; det gäller såväl dess hårdfakta – till exempel årtal – som dess beskrivningar av stadsmiljöer och huvudpersonernas karaktärer. Och utifrån samtidens kunskaper lyckades Rydberg antagligen ganska väl.<sup>2</sup> Men hur står sig romanen idag? Ger den fortfarande en någorlunda verklighetstrogen bild av det senantika Athen? Denna artikel kommer att visa att vår tids historiska Athen skiljer sig ganska mycket från Rydbergs.

Jag vill emellertid först och mycket kortfattat diskutera det faktum att romanens huvudpersoner, som alltså skall vara 300-talsathenare, står för idéer som till stor del hör 1800-talet till. Denna blandning av modernt och antikt tankegods gör det mindre självklart att kategorisera verket som en "historisk

---

<sup>1</sup> Viktor Rydberg, *Den siste athenaren*, Göteborg 1859, s. vii.

<sup>2</sup> Torsten Hegerfors diskuterar i avhandlingen *Viktor Rydbergs utveckling till religiös reformator* (Göteborg, 1960) bl.a. vilka översiktsverk Rydberg kan ha använt för skildringarna av Athen.

roman", så som många gör idag. I en sådan bör, enligt mitt synsätt, kontrahistoriska uppgifter inte utgöra ett centralt inslag. *Den siste athenaren* är inte en återblick på en antik idékonflikt, utan en modern idédebatt placerad i antiken. 1800-talets liberala idéer om individens frihet, om rätten att tänka och tycka fritt, om religionsfrihet, motsvaras knappast av några politiska strömningar i 300-talets Athen. Det är möjligen till och med så, att de ideal, vars förkämpe romanens huvudperson är, egentligen är hybrider av den klassiske athenarens (såsom Rydberg uppfattade honom) och den moderne liberalens, men alltså ingalunda den senantike athenarens.

*Den siste athenaren* utspelar sig i Athen åren 361-363 e.Kr., det vill säga före, under och efter kejsar Julianus regenttid.



Kejsar Julianus ("Avfällingen") på ett mynt från Antiokia

Julianus kamp mot kristendomen beskrivs ofta som en hedendomens dödsryckning; den nya religionen stod också stark såväl före som efter Julianus. Rydberg framställer kejsaren som på en gång reaktionär och progressiv; han är både en förespråkare av det förkristna och en reformator av det ickekristna. Progressiviteten finner vi till exempel i Julianus ambitioner att modernisera och popularisera den polyteistiska religionen.<sup>3</sup> Intrigen baseras på dikotomin mellan en dogmatisk kristen kyrka och den individbejakande fria antiken. På den kyrkliga sidan råder också en inomkristlig konflikt om Kristi natur. De kristna grupperna hatar varandra lika mycket som de hatar hedningarna.

Romanens två huvudpersoner utgör motpoler inom berättelsen. Krysanteus, nyplatoniker och ledare för Platons gamla akademi, representerar den fria antiken, hans motståndare biskop Petros den dogmatiska kyrkan. I romanen tecknas Krysanteus och Petros maktkamp i Athen. Vem som för tillfället är mäktigast styrs av makropolitiska händelser i det romerska riket. I slutet av verket dödas båda huvudpersonerna. Med Krysanteus dör den fria antiken, medan Petros död – han mördas på uppdrag av några av kyrkans män – näppeligen påverkar den kyrkliga framgångssagan. Kyrkan har segrat och ett långt mörker väntar för frihetens förespråkare.

Romanens beskrivningar av det senantika Athen är, som redan antytts, något daterade. En central plats har det klassiska torget, Agora, som är en livlig och levande mötesplats. Där står också den klassiska tidens välkända byggnadsmonument kvar.<sup>4</sup> Men så såg Agora inte ut på 300-talet. Arkeologin visar att det då låg i ruiner efter de germanska herulernas attack mot Athen år 267. De gamla templen, inklusive det i romanen centrala Arestemplet,<sup>5</sup> var förstörda, och detsamma gäller

---

<sup>3</sup> Se t.ex. *Den siste athenaren*, s. 188.

<sup>4</sup> *Den siste athenaren*, s. 6-9 m. fl. ställen.

<sup>5</sup> *Den siste athenaren*, s. 60-61.

pelargångarna runt torget. Endast byggnaderna på norra sidan av torget stod kvar i någorlunda skick. Något decennium efter herulerstormen lät athenarna bygga en ny stadsmur öster om Agora, som därmed hamnade utanför den nya muren. Agora återfick aldrig rollen som offentligt torg.

Rydberg skildrade naturligtvis 300-talets Agora utifrån 1850-talets kunskaper om Athen. Då låg Agora ännu under jord – det grävdes ut först på 1930-talet av The American School of Classical Studies at Athens. Att Rydberg, när han skrev *Den siste athenaren*, kände till anfallet mot Athen år 267 är däremot högst troligt. Han återvände också till denna historiska händelse senare i sitt författarskap i och med dikten *Dexippos*. Han kan ha läst den senantika kejsarbiografisamlingen *Historia Augusta*, eftersom den, liksom Rydberg i *Dexippos*, hävdar att det var goterna, inte herulerna, som anföll Athen.<sup>6</sup> Men resultatet av herulernas ödeläggelse måste ha varit svårt att veta något om. För en historiebevandrad läsare idag framstår dock Agora i *Den siste athenaren* som en blandning av det klassiska torget, ämnat för handel och politik, och den romerska tidens Agora, där Arestemplet stod.<sup>7</sup> (Detta tempel flyttades till Agora under det första århundradet f.Kr.)

Att Krysanteus är nyplatoniker är en viktig ingrediens i beskrivningen av honom som företrädare för den fria antiken. Han föreläser i Platons gamla akademi. Utifrån Rydbergs beskrivningar tycks akademien på 300-talet e.Kr. fortfarande höra hemma i Akademia, den lund nordväst om Athen där Platon själv hade varit verksam på 300-talet f.Kr.<sup>8</sup> Men faktum är att akademins företrädare redan efter Sullas ödeläggelse av Athen år 86 f.Kr. flyttade in den platonska skolan i själva

---

<sup>6</sup> *Historia Augusta, Gall.* 13.8.

<sup>7</sup> För en kortfattad topografisk överblick över senantikens Athen och resterna av Agora hänvisas till J. Camp, *The Archaeology of Athens* (New Haven and London, 2001), s. 233-238. Den mer vetgirige hänvisas till A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700 (The Athenian Agora, vol. xxiv,* Princeton, New Jersey, 1988).

<sup>8</sup> *Den siste athenaren*, s. 37; 76; m. fl. ställen.

staden, innanför de dåvarande stadsmurarna. Hur situationen såg ut för akademien på 300-talet e.Kr. säger källorna ytterst lite om. Akademien hade däremot en ny storhetstid på 400-talet, men då bedrevs undervisningen i filosofernas villor i Athen, långt från Akademia. I utgrävningar har arkeologer möjligen funnit nyplatonikern Proklos villa på sydslutningarna av Akropolis. Denne Proklos ledde akademien från 440-talet. Det är troligt att även 300-talets ledare för akademien var verksam i sina egna hus inne i Athen.

Tidigt i romanen besöker Krysanteus tillsammans med dottern Hermione orakelorten Delfi.<sup>9</sup> Orakelhelgedomen sägs ha varit stängd sedan kejsar Konstantins dagar (306-337). Platsen är övergiven med undantag av en gammal Apollonpräst som är verksam som turistguide. Den sista Pythian är död sedan länge, till och med Apollon själv sägs vara död. Det heliga området beskrivs, helt riktigt, som berövat forntida rikedomar. Kejsare som Nero och Konstantin den Store lät flytta många praktfulla konstverk från det heliga området. Men historiskt stängdes orakelhelgedomen antagligen först under kejsar Theodosius I (379-395), då också Apollontemplet revs. Senare byggdes en kyrka på platsen. Återigen kan det vara 1800-talets brist på arkeologisk evidens som förklarar Rydbergs beskrivning av Delfi. När Delfi började grävas ut av L'École française d'Athènes år 1892 hade Rydberg endast tre år kvar i livet.<sup>10</sup> (Som kuriosa kan nämnas att senare kristna källor gör gällande att kejsar Julianus mottog Apollons allra sista orakelsvar, ett yttrande om helgedomens förestående undergång.<sup>11</sup>)

---

<sup>9</sup> *Den siste athenaren*, kap. 3 och kap. 5.

<sup>10</sup> Torsten Hegerfors (fotnot 2, ovan, s. 294) betonar betydelsen av Edward Gibbons *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (utg. 1776-88) för senare historikers påståenden om att Delfi stängdes under Konstantin.

<sup>11</sup> Den äldsta textkällan till detta orakelsvar är från runt år 400: Philostorgios *Kyrkohistoria* 7.1.

Vad gäller Rydbergs skildring av Athen som en multietnisk eller multikulturell stad är det troligt att han lät sig inspireras av antika, främst kristna, texter som beskriver tidens moderna världsmetropoler Alexandria och Antiokia. Men Athen var en konservativ provinsstad som inte gärna tog till sig nymodigheter. På romanens Agora myllrar det av kristna och hedningar, men där finns även judar, egyptier och perser.<sup>12</sup> Det är emellertid tveksamt om den historiska verkligheten var lika intressant. I Athen bodde, hör och häpna, främst athenare, och de var i allmänhet hedningar. Stadens många retorik- och filosofiskolor lockade visserligen bildade män från andra områden inom det romerska riket – Armenien, Syrien, Egypten – men även de var greker.

I *Den siste athenaren* utgör de kristna en stor och viktig grupp i Athen, kanske rentav den största. När de två kristna huvudgrupperna drabbar samman i våldsamma gatuslagsmål är de så många att hedningarna måste fly Athens centrala delar.<sup>13</sup> Vid ett par tillfällen ringer kyrkklockorna – staden har till och med en storkyrka – och de kristna går till sina gudstjänster.<sup>14</sup> Arkeologiskt finns det emellertid inga belägg för att några större kyrkliga sammankomster skulle ha ägt rum i Athen på 300-talet. Den äldsta kristna byggnationen dateras till 430-talet. Skriftliga källor ger heller inget stöd för att Athen skulle ha varit en kristen stad på 300-talet, snarare tvärtom. Staden tycks faktiskt i allt väsentligt ha varit hednisk även under 400-talet, trots att hedendomen i praktiken förbjöds av Theodosius I på 390-talet.

Vad gäller personteckningarna i *Den sista athenaren* har Rydberg månat om att göra karaktärernas drag tydliga. Ibland blir de övertydliga och inte särskilt 300-talsmässiga. Krysanteus har fått drag av den nästintill okände nyplatonikern Chrysanthios från Sardes, som var elev till filosofen Aidesios

---

<sup>12</sup> *Den siste athenaren*, s. 7 m. fl. ställen.

<sup>13</sup> *Den siste athenaren*, s. 141-144.

<sup>14</sup> *Den siste athenaren*, s. 9; 144; 153 m. fl. ställen.

av Pergamon och lärare för Julianus, precis som Krysanteus i romanen.<sup>15</sup> Våra kunskaper om Chrysanthios baseras på den senantike filosof- och sofisthistorikern Eunapios av Sardes.<sup>16</sup> Krysanteus innehar också uppdraget som arkont. Detta urgamla representativa uppdrag levde kvar till antikens slut. Så långt är allt väl. Men annat gör Krysanteus mindre senantik. Han vill återupprätta det klassiska Athen, och som ett led i detta investerar han i olivodlingar på landsbygden, precis som verklighetens athenare i klassisk tid. Han bekostar även teaterskådespel och är mecenat för unga pjäsförfattare, som de klassiska athenarna.<sup>17</sup> Dessa anakronismer framställer Krysanteus som en klassisk athenare – bildad, engagerad och mån om sin fädernesstad – men knappast en senantik.

I romanen är det främst kyrkan och dess dogmer som står i skottgluggen; och det är också vad författaren själv skriver i förordet. Vid 300-talets mitt, då händelserna i boken sägs utspela sig, hade kyrkan (i alla fall den "rätta" kyrkan) kejsarmaktens fulla stöd, förutom under kejsar Julianus korta regeringstid. Och det var enkom med den romerska dikturens godkännande som kyrkan tilläts nå sin maktposition; kyrkan kunde helt enkelt inte agera utan kejsarens tillåtelse. Även Rydberg framställer kyrkan som helt beroende av kejsaren av Rom. Därmed blir det också mot diktaturen som Rydberg och hans Krysanteus slungar spjutet. Men att en athenare i verkligheten skulle ha kunnat tänka sig att opponera mot den rådande situationen är synnerligen otroligt. Den bildningselit som Krysanteus skulle ha tillhört hade snarare allt att vinna på att hålla sig väl med Rom; de filosofiska och retoriska skolorna levde lika mycket i symbios med Rom som någonsin den kristna kyrkan.

Huruvida den opålitlige biskop Petros, som gärna läser Tertullianus *Om Kristi kött* i syfte att förbättra sitt latin och i

---

<sup>15</sup> *Den siste athenaren*, s. 37-40.

<sup>16</sup> Eunapios, *Vitae sophistarum* 474; 500-506.

<sup>17</sup> *Den siste athenaren*, s. 32-35.

karriärsyfte, inte av djupare teologiskt intresse,<sup>18</sup> kan sägas ha någon historisk förlaga i Athen är svårt att uttala sig om. Det är möjligt, kanske till och med troligt, att det fanns en biskop i Athen på 360-talet. Vi känner till namnen på några tidigare biskopar, men källorna tigger helt om situationen på 300-talet. Men en athensk biskop skulle knappast ha haft en så stor hjord att leda som romanens Petros.

I *Den siste athenaren* möter vi Achaeas prokonsul, den (vid behov) kristne romaren Annæus Domitius. Achaea var den romerska provins till vilken Athen hörde. I Rydbergs tankevärld var det nog självklart att en prokonsul i ett rike styrt av kristna kejsare var kristen. Det var dock inte förrän år 416 som kristen bekännelse blev ett krav för offentliga uppdrag. I verkligheten känner vi till att Vettius Agorius Praetextatus var prokonsul av Achaea 362-364,<sup>19</sup> alltså delvis samma tid som romanens Domitius. Praetextatus var präst inom flera hedniska kulturer, men kunde ändå fortsätta sitt uppdrag även efter Julianus död, och han fick dessutom flera nya uppdrag under de efterföljande kristna kejsarna.

Som forskare skulle jag kunna fortsätta att rada upp exempel på sådant som inte längre kan anses historiskt riktigt i *Den siste athenaren*. Jag avstår dock, både av utrymmesskäl och av respekt för att denna artikel skall få behålla sin populärvetenskapliga prägel. Jag vill också passa på att nämna att jag är mycket förtjust både i verket och i Rydberg som person. Rydberg var en modig person som tog strid för det han trodde på: den individuella friheten. Det måste beundras.

Rydberg hade förvånansvärt goda kunskaper om det senantika Athen, trots att denna epok i stadens historia då, liksom nu, oftast förbises av forskarna. Själv har jag säkerligen *Den siste athenaren* att tacka för att mitt intresse en gång riktades just mot senantiken. Och ur mitt perspektiv, som antikhistoriker, och utifrån vår tids kunskaper om det senantika Athen,

---

<sup>18</sup> *Den siste athenaren*, s. 70.

<sup>19</sup> Omnämnt av bland andra Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 22.6.



erbjuder *Den siste athenaren* en intressant påminnelse om den historievetenskapliga kunskapsutvecklingen från år 1859 fram till idag. Tänk så många nya kunskaper som tillkommit sedan romanen skrevs! Och om ytterligare etthundrafemtio år kommer forskarna att ha lämnat vår tids historiska självklarheter bakom sig. Någon kommer kanske att skriva en artikel om hur det som skrevs här år 2014 är hopplöst föråldrat och felaktigt. Det vore trevligt.